

Idast tõusev punane koit

Sõja ja rahu vahel I. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. (S-Keskus, Rahvusarhiiv, 2004. Peatoimetaja Enn Tarvel, tegevtoimetaja Tõnu Tannberg. 566 lk.)

Raamatut ilmestav punast värvi kaas ei sümboliseeri siiski Eesti kohale 1940. aastaks idast tõusvat koitu, Stalini päikest, vaid annab edasi Eesti ratsaväelase mundripükste vaarikavärvi.

S-Keskuse egiidi all publitseeritud raamat on esimene kümneköitelisest Eesti vastupanu ajalugu aastatel 1939–1956 käsitlevast teosest. Koguteose ajapiirid ulatuvad Molotovi-Ribbentropi paktist kuni Ungari ülestõusu mahasurumiseni. Eestile tähendas selle ajajärgu algus kohustust määrata suurriikide kokkulepete tingimustes ära oma käitumislühi ja lõpp – eestlaste aktiivse relvavõitluse lakkamist. Koguteose I köide käsitleb peamiselt iseseisva Eesti välis- ja kaitsepoliitika kujunemist ja selle tulemusi 1930. aastate lõpuks.

Raamatu autorkond on ilmselt parim, mis Eestist selle teema käsitlemiseks 21. sajandi hakul saada oli. Peatoimetajaks eesti ajaloo- teaduse mentor Enn Tarvel, käesoleva köite toimetajateks peale Tarveli veel Eesti üks laiema haardega ajaloolasi Tõnu Tannberg ja Meelis Maripuu. Autoriteks on oma teema parimad professionaalid Heino Arumäe, Magnus Ilmjärv, Toe Nõmm, Ago Pajur ja Tõnu Tannberg ning noorema põlve ajaloolased Urmas Salo, Luule Rand ja Aivar Niglas. Töö käigus pidid toimetajad tegema mõningaid vangerdusi, sest kõigi algselt planeeritud autorite kirjatükkide tase ei osutunud koguteose jaoks sobivaks.

I peatükis (autorid Magnus Ilmjärv ja Heino Arumäe) käsitletakse 1930. aastate teise poole suurriikide välispoliitikat Kirde-Euroopas ja Eesti välispoliitikat 1930. aastatel ning jõutakse konkreetset 1939. aastate poliitiliste sündmuste juurde. Magnus Ilmjärve teksti üldistades oli Nõukogude Liidu Balti-poliitika eesmärk kahe maailmasõja vahel hoida ära tugeva Balti riikide sõjalis-poliitilise liidu moodustamine. Nagu Venemaal sihiks praegugi. Eesti välispoliitika eesmärk, vastupidi, oli just sellise liidu moodustamine. Mida Eesti täna hinnata ei oska. Tollal pidid sellise liidu taustajõuks olema Esimese maailmasõja võitjariigid, eelkõige Inglismaa.

N. Liit kasutas aga oma eesmärgi tagamiseks kaht instrumenti – N. Liidu “ametlikku”

välispoliitikat ja Kominterni. Lisaks arendati Ilmjärve väitel veel kahte liini: suhteid Balti riikide kultuuritegelaste ja sõjaväelastega. Ning nagu hiljem käsitlusest välja koorub – üks veel olulisemaid instrumente oli Nõukogude majandustrump: majanduslike tellimuste andmisega või vähemalt lubadustega tellimisteks suutis Nõukogude välispoliitika ajada Balti riikide koostöösse sügavad lõhed. Etteruttavalt mainigem, et Ilmjärv ei ole selle raamatu peatükkides detailsemalt vaadelnud Nõukogude Liidu “eri-suhteid” mõjukate Balti riikide poliitikutega, nagu Konstantin Päts, ega ka hinnanud selle mõju nende riikide poliitika kujunemisele.

Vähemalt näivalt toimiski kõige efektiivsemalt just Vene majandustrump. Nagu Ilmjärv mainib, oli 1927. aasta Nõukogude-Läti kaubandusleping nurjanud Balti liidu loomise. Märkimisväärne, et sama konksu otsa hakkas Eesti juba varem – Tartu rahuleping tõi kaasa küll olulisi majanduslikke eeliseid teiste Balti riikide ees, kuid sellega oli Eesti end Balti ühisrindest eraldanud. Kõige kaugemale läks aga Leedu, sõlmides 1926. aastal Nõukogude Liiduga mittekallaletungilepingu ja nn. džentelmenliku kokkuleppe, mida uuendati 1931. aastal ja mille kohaselt pooled kohustusid vahetama teineteisele huvipakkuvat informatsiooni ning osutama diplomaatilist abi. Nii sai Leedust Nõukogude Liidu diplomaatiline luuraja Euroopas. See-sugust rolli motiveeris Leedut täitma vastuolu Poolaga Vilniuse küsimuses.

N. Liidu vastav käitumine on tänasele eesti inimesele vägagi tuttav. Meenutagem Venemaa vahelduvaid rünnakuid Eesti ja Läti suunas vene keelt kõneleva välispäritolu rahvastiku teemadel. Ning paraku on tuttav ka meie endi käitumine: selle asemel, et Lätit tema tänastes tõrjelahingutes Vene propaganda vastu toetada, peavad meie politikaanid ja ajakirjanduse arvamussliidrid õigemaks oma ainsa potentsiaalse truu liitlase võitlust vaikides või isegi pisut paras-tades pealt vaadata. Teadvustamata, et Venemaa propagandarünnaku sihik võib iga hetk Lätilt pöörduda Eesti suunas.

1934. aastal aga Nõukogude välispoliitiline joon muutus seoses Rapallo-ajastu lõppemisega. Kolme Balti riigi liidule anti oma õnnistus, sealjuures nõuti Leedult Balti poliitika kooskõlastamist. Tekkinud Balti liit oli küll hoopis midagi muud kui see, mida Eesti ja Läti aatepoliitikud 1920. aastatel luua olid püüdnud. Tä oli selle kahvatu vari.

Järgmisel viiel aastal toimusid mitmesugused keerulised läbirääkimiskombinatsioonid, mille

käigus üritati toota erineva nimetusega ja erinevas allakirjutamise kombinatsioonis pabereid Balti riikide julgeoleku kaitseks, ja mille vastu või poolt siis Balti riigid omakorda erinevates kombinatsioonides olid. Kogu see diplomaatiline sekeldamine oli suhteliselt keeruline (ja ega Ilmjärv selle mõistmist lugejale ka väga kergeks tee), kuid üks on kindlasti selge – kõigest sellest Eesti julgeolekule tulu ei tõusnud. Soome hoidis autoritaarseks muutunud Balti riikidest kaugemale. Eesti hakkas lähenema tugevnenud Saksamaale, selgemaks murdejooneks oli siin Friedrich Akeli saamine välisministriks 1936. aasta suvel. Ka sõjaväelaste koostöö Saksamaaga tihenes. 1939. aastaks distantseerus Eesti tollestki Balti liidust, sest arvati (Laidoner), et Läti ei hakka koos Saksamaaga sõdima N. Liidu vastu ning Eestile sõja korral appi ei tule. Esialgu loodeti Poola leppimist Saksamaaga ja koostegutsemist N. Liidu vastu.

Heino Arumäe jätkab poliitiliste sündmuste analüüsiga otsustava, 1939. aasta kohta. Autor annab selge ülevaate kujunenud poliitilisest konstellatsioonist. Tšehhoslovakkia oli Saksamaa poolt alla neelatud ning Suurbritannia ja Prantsusmaa poliitika Saksamaa rahustamiseks läbi kukkunud. Briti ja Prantsusmaa, kartes nüüd juba omaenda julgeoleku pärast, kiirustasid organiseerima vastasrinda Saksamaale. Kevadel alanud läbirääkimised N. Liiduga teenisidki seda eesmärki. Garantiid Poolale olid tugevdanud N. Liidu positsioone, kuna sõja puhkemise korral pidid Briti ja Prantsusmaa sekkuma, ent N. Liit võis rahulikult oodata mõlema nõrgenemist, et ise kaardid lauale lüüa. Nõukogude juhtkond suutis, nagu Arumäe kirjutab, kujunenud olukorrast maksimaalse välja pigistada. Briti-Prantsuse-Nõukogude läbirääkimistel tõusis tähtsale kohale Soome ja Balti riikide garanteerimise küsimus. Sellises tõlgenduses, nagu Nõukogude Liit seda peale surus, tähendanuks see sisuliselt Nõukogude valitsuse õigust alustada aktsioone Balti riikide suhtes mitte üksnes nendevastase otsese agressiooni korral, vaid ka juhul, kui need riigid oleksid ühel või teisel põhjusel agressorile suuri ja ohtlikke järeleandmisi teinud. Seejuures oleks otsustamine, millisel juhul on tegemist ohtlike järeleandmistega, jäänud üksnes Nõukogude valitsuse teha. Seesuguse okupeerimistehnika vastu võitlemine oligi 1939. aasta kevadel ja suvel Eesti välispoliitika keskseim eesmärk. Esialgu võttis Briti valitsus Moskva ettepaneku suhtes eitava hoiaku, ent Arumäe hinnangul oli siiski juuli lõpuks ilmselt valmis Moskva tingimustega nõustuma.

Seda võimalust aga neile ei tulnud. 2. augustil tegi TASS avalduse, milles väljendas rahulolematust läbirääkimiste käiguga, ning andis Hitlerile märku, et Saksa valitsusel on võimalik läänერიigid üle pakkuda.

Edasine oli diplomaatiline *Blitzkrieg*. Heino Arumäe kirjutab: “Hitler ja Stalin ei tarvitsenud arvestada parlamenti, rahva suhtumist, rahvusvahelist õigust, maailma avalikku arvamust ega mingeid eetilisi tõekspidamisi, neid kannustasid ainult võimuiha ja suurriiklikud ambitsioonid.” Tulemuseks oli Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimine 23. augustil 1939.

Kas Eesti ning teised Balti riigid oleksid saanud kujunenud olukorras paremini oma huve kaitsta, ei ole teada. Neil dünaamilistel kolmekümnendatel oli Euroopa välispoliitilisel malelual väga palju jõulisi, küünalisi ja ambitsioonikaid vigureid ning isepäiselt käituvaid ettureid. Ent selge on see, et uued olukorrad tulid Eesti välispoliitika juhtidele järjest ikka ja jälle üllatustena. Kusjuures ainus seaduspärasus oli, et eranditult halbade üllatustena.

Koguteose II peatükis, mida võiks pidada kogu käsitluse keskseimaks ja värskeimaks osaks (autoriteks Tõnu Tannberg, Ago Pajur, Urmas Salo ning Toe Nõmm), tutvustatakse Eesti kaitседоктриini ja sõjajõude. Alustuseks analüüsib Tõnu Tannberg Euroopa riikide kaitседоктриinide põhijooni ja nende kujunemise põhjuseid. Ago Pajur jätkab Eesti kaitсеидеолоogiaga. Tema üldistuse kohaselt nägid Eesti riigimehed kaht suuremat ohtu – ühel poolt võis Eesti saada kaasa tõmmatud mõnda rahvusvahelisse kataklüsmi, teisalt võis aga Eestit ähvardada mõne suurriigi vahetu rünnak. Kõige suurem oht tundus ähvardavat idast ning sõjavägede staabis koostatud kaitsekavad olid suunatud esmajoones Nõukogude Liidu kallaletungi tõrjumisele. 1933. aastaks läbi viidud uurimistööde ja stabiilsete põhjal oli esimeste sõjapäevade olukorrast rinnetel Urmas Salo väljenduse kohaselt loodud üsna “pessimistlik pilt”. Salo väljendub akadeemiliselt vaoshoitult. Tagantjärele teame, et see oli realistlik pilt. Igatahes siis, enne Pätsi-Laidoneri riigipööret prognoositud olukord eeldanuks Eesti kaitsevõime tugevdamist.

Ent 1934. aasta riigipöörde järel hakati neid seisukohti korrigeerima. Kui 1930. aastate alguses polnud Eesti sõjaväe juhtkond sugugi kindel, et ülekaalukas vaenlane suudetakse Eesti piiril peatada, siis pärast 1934. aasta riigipööret seati kaitse põhimõtteks aktiivne kaitse. 1939. aastal Laidoneri juhtimisele valminud aruandes leiti, et piirikaitse kavade koostamisel on vastaseid

ülehinnaatud ning oma võimalusi alahinnaatud. Tegelikult alahindas vastast Laidoner ise, arvates näiteks augustis 1939, et "pealetungiks Vene praegune sõjavägi ei kõlba". 1930. aastate alguses Eesti sõjaväe juhtkonnas tekkinud kartus punaväe tankide suhtes oli Laidoneri sõnutsi kümnendi lõpuks hajutatud. Ka linnade purustamine õhust ei olnud Laidoneri arvates kergesti teostatav.

Otsuse kuulutada välja mobilisatsioon pidi põhiseaduse kohaselt tegema president. Sõjaväe ja sõjaministeeriumi sõjaaegse koosseisu suurus 1939. aastal oli 104 000 meest. Vägede koondamine operatiivplaanide kohaselt kindlaks määratud rajoonidesse pidi teoks saama viienda mobilisatsioonipäeva õhtuks. Eesti kaitse pidi olema aktiivne, sest Laidoneri ja Reegi arvates ei tohtinud lubada maa-alade kaotust. Eesti 1939. aasta piirikattekava kohaselt oli parimaks kaitseviisiks kuulutatud pealetung ja aktiivne tegutsemine. Esimesel võimalusel pidi sõjategevus üle kantama vastase territooriumile. Sellel planeerimisel, nagu märgib Urmas Salo, oli kahtlemata eeskujuks Vabadussõda, kuid ülekaalukate jõudude vastu üksi jäänud Eestil polnud 1939.–1940. aastal ilmselt mingit reaalselt võimalust vastulööki anda ega kaitsejoont N. Liidu territooriumile viia ega isegi kaitset iga hinna eest riigipiiril hoida. Kokkuvõttes, nagu Salo märgib, "... olid Laidoneri kavandatud kaitse põhimõtted kahtlemata suure moraalse tähtsusega, kuid 1939. aastal kujunenud tegelikule jõuvahekordi arvestades polnud need edukalt rakendatavad." Kriitilisemalt ja samas vaoshoitumalt oleks raske ühe riigi kaitsekontseptsiooni kohta öelda.

Aga asi läheb veel hullemaks, kui Salo vaatleb Eesti sõjajõude. 1939.–1940. aastal jäid Eesti väeosad tulejõult ja lahinguvõimelt suurriikide vastavatele väeosadele selgelt alla. Tähele panna tasub just seda, et vastavatele väeosadele, jutt ei ole mitte kaitsejõududest tervikuna. Eesti jalaväerügemendid olid relvastatud ainult püsside ja kuulipildujatega, sarnanedes relvastuselt umbes maailmasõjaaegsete väeosadega 1916. aastast – suurriikide moodsatel jalaväerügementidel oli peale selle veel tankitõrjerelvi, miinipildujaid ja jalaväesuurtükke. Eesti jalaväerügementide relvastus jäi alla ka Lätile ja Leedule, kelle üldine sõjajõudude areng 1930. aastate lõpul oli kiirem. Vabadussõja-aegse Kirde-Euroopa üks tugevamaid armeesid oli muutunud nõrgimaks. Samas lubanuks Eesti majandustase (ligikaudu kolmandiku võrra suurem SKT *per capita* kui N. Liidus) kindlasti vähemalt üksuse tasemel sama

head relvastust. Seda lubanuks ka elanikkonna ja sõjajõudude kaitsetahe ning väljaõpe. Viimased olidki ainsad, milles Salo hinnangul Eesti N. Liitu ületas. Nagu oleks tegemist olnud mõne arenenud riigi ja fanaatilise ühiskonna vastasseisuga, seejuures oli esimene N. Liit ja teine Eesti. Mitte vastupidi. Raske uskudagi. Aga Salo analüüsid selles kahtlust ei jäta.

Salo väidab, et Eesti kaitsevägi polnud 1939. aasta septembris sõjaks valmis. Sõjavajadustele ei vastanud sõjaväe organisatsioon, isikkoosseisu puudujääk vähendas lahinguvalmidust, piirikatteväeosades oli liiga napilt mehi, sõjaväe relvastuse moderniseerimine oli algusjärgus, uut relvastust polnud võimalik täielikult kasutusele võtta, puudus efektiivne õhukaitse ja lennuvägi, piirikindluste rajamine oli algusjärgus jne. 1939. aasta sügisel oli vastase ülekaal rahuaegses koosseisus olevate Eesti kaitsejõudude vastu rohkem kui kümnekordne. Eriti masendav oli N. Liidu ülekaal tankide ja lennukite osas, vastavalt 1:60-le ja 1:37-le. Nagu Salo märgib: "Eesti sõjavägede kõrgem väljaõppe tase ning suurem võitlustahe ei oleks muutnud sõja ettemääratud lõpptulemust."

Miks Eesti relvastumises naaberriikidest maha jäi, seda küsimust vaatleb Toe Nõmm. Eesti suhteliselt adekvaatses relvastuspoliitikas olid pöördepunktiks 1933. ja 1934. aasta. Vananenud relvastus müüdi maha. Uute tarnetega jäadi aga hiljaks. Klassikaline oli juhtum lennuväe täiendamisega. Kiirete muutustega kaasaminemiseks oli kaks teed – relvastada lennuvägi ümber aastatel 1932–1935 loodud nn. vahepealse põlvkonna tehnikaga või orienteeruda päris uuele põlvkonnale. Enamik riike valis esimese, kiirema ja odavama tee. Eesti sõjaväe juhtkond aga viivitas ning võttis vastu otsuse – orienteeruda kohe maailma moodsaimale tehnikale. Kuid valikuid oli 1937.–1938. aastal vähe. Alles 1938. aasta suvel õnnestus sõlmida kokkulepe 12 Inglise hävitaja "Spitfire" ja 10 luurelennuki ostmiseks. Need pidi tarnitama 1939. aasta teisel ja 1940. aasta esimesel poolel. Kuid puhkenud Euroopa tulekahi sundis brite tellimust tühistama. Tulemuseks oli see, et 1939. aastaks oli Eesti lennukite arv vähenenud kaks korda. Lennuvägi oligi kõigist väeliikidest kõige nõrgemas seisus.

Õhutõrjega olid lood ehk mõneti paremad. Õhutõrjekahurid otsustati osta 1937. aastal Saksaamaalt. Neli õhutõrjesuurtükki saadi ka 1938. aastal kätte. Ent 1939. aastal Rheinmetalliga sõlmitud leping 34 automaatõhutõrjekahuri tarnimiseks veel ei realiseerunud. Eesti oli jälle

hilinenud. Eesti linnade taevas oli punalennukite rünnakutele valla. Tallinna õhukaitseks ette nähtud võimsa ja täpse Kruppi relvakomplekti tarnimisega, mis maksis hingeenda – 2,43 miljonit krooni (mille eest oleks saanud näiteks 10 hävituslennukit) –, juhtus aga hoopis irooniline lugu. Vastav leping sõlmiti novembris–detsembris 1938, ent relvad saabusid mais–juunis 1940. Nagu märgib Nõmm, kasutati neidsamu relvi 1941. aastal ilmselt Moskva õhukaitstes.

Nihu läks tankitõrjerelvadega. Töö moodsate tankitõrjekahurite soetamiseks läks Eestis küll lahti juba 1934. aastal, varem kui mitmel pool mujal, ent otsus jäi, nagu ikka, venima. Siiski suudeti 1939. aastaks kätte saada 44 Saksa ja 4 Austria tankitõrjekahurit. Järgmiste tellimusteni aga enam ei jõutud. Ka tankitõrjepüsside puhul kaotati ajas aastaid. Teise maailmasõja alguseks oli Eestil ainult viis head tankitõrjepüssi, esimehe seeriapartii, 10 relva, valmis alles 1940. aasta alguseks ja järgmised 10 sama aasta suveks. Et relvastada Punaarmeed.

Piirikindlustuskavasid koostati ja viimistleti aastaid. Lõpliku, 1939. aasta kava järgi tulnuks idapiirile ehitada vähemalt 748 raudbetoonist tulepunkti ja varjendit. Ehitamine algas 1939. aasta suvel. 21. septembriks, mil kindlustusi vaja läks, oli kavast realiseeritud tervelt 1,3%, ehk valmis ehitatud oli 10 raudbetoonist kuulipildujakanoniiri.

Seega, nagu Nõmm resümeerib, võis Eesti 1930. aastate lõpu relvastuses sisulist edasiminekut täheldada ainult maapealse õhutõrjerelvastuse osas. Eesti relvastumistempo mitte ei kasvanud, vaid sõjaohu ilmnedes pigem kahanes. Nõmm toob võrdluseks teised Euroopa väiksemad riigid ning resümeerib, et neis toimus relvastuse kiire areng just sõja alguses. Positiivseks erandiks olid vaid allveelaevad.

Eesti Vabariigi majandusajaloost paralleeli tuues tuleb nentida, et samamoodi suutsid aastatel 1920–1923 majanduse juhthoobade juures olnud Päts ja Laidoner heade eeldustega Eesti majanduse katastroofilisse olukorda juhtida. Ent 1924. aastal, demokraatia tingimustes, suutis Eesti välja panna meeskonna eesotsas Otto Strandmaniga, kes selle peaaegu lootusetu olukorra drastiliste meetoditega lahendas. 1939. aastal oli aga olukord teine: 1934. aastal olid Päts ja Laidoner anastanud ainuvõimu, ning erinevalt 1924. aastast ei lasknud nad kedagi teist oma põhjakõrbenud poliitikat korrigeerima. 1939. aasta sügiseks olid Eesti kaitseväge relvastus ja sõjalis-poliitiline mõtlemine jäänud raamatukaanel eksponeeritud husaarimundri

ajastusse – toretsevalt paraadlikuks ja kerge-meelseks.

Sellises seisus läks Eesti vastu suurele sõjale. Koguteose III peatükk käsitleb okupatsiooni ettevalmistamist. Kõigepealt vaatleb Tõnu Tannberg oma värskes käsitluses N. Liidu ettevalmistusi sõjaks. Punaarmee relvastumistempo suurenes erinevalt Eestist 1930. aastate teisel poolel järsult. Oma sõjaplaanides, vastandina Eestile, pigem ülehinnati vastaste lahinguvõimet. 1939. aasta septembri lõpus–oktoobri alguses koondati Eesti ja Läti vastu hiiglaslik väegruppeerung: 440 tuhat meest, 3635 suurtükki, 3052 tanki jms. Sõja korral pidi Punaarmee Kingissepa grupp ründama Rakvere, Tapa ja Tallinna suunas, 8. armee tungima Tartu ning edasi Pärnu ja Tallinna peale. Kuid ainult sõja korral.

Edasi selgitab Tannberg Nõukogude luure tegevust Eestis. Tähelepanuväärne on, nagu Tannberg mainib, et “Nõukogude välisluure esindajad soovitasid keskusele tänapäevaselt öeldes asukohamaade “positiivset hõlvamist”. Nii, nagu ka toimus. Koguteoses on asjakohased ka järgmised Tannbergi kirjutatud osad, mis puudutavad Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene sovetiseerimist ning kallaletungi Soomele.

Ning edasi jätkab taas Magnus Ilmjärv baaside lepingu sõlmimise ja selle ellurakendamise käsitlemisega. Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimisest olid Balti riigid teada saanud üsna pea. Kuid välisesindajatele kinnitati, et Balti riigid pole mingil moel ohustatud. Briti esindaja informeeris 9. septembril Eesti sõjavägede ülemjuhatajat Laidoneri ja välisminister Karl Selterit nõudmistest, mis venelased neile kolmepoolsetel läbirääkimistel Balti riikide kohta olid esitanud. Seepeale teatas Laidoner, et ta ei usu ühtki Briti teadet, nagu kavatseks N. Liit endale Baltikumis laevastikubaase okupeerida. 28. augustil oli Selter õnnitlenud Saksa Tallinna saadikut MRP sõlmimise puhul ja rõhutanud, et MRP on loonud aluse Eesti julgeolekule, mille üle Eestil tuleb südamepõhjani õnnelik olla. Ilmjärv rõhutab, et MRP-d peeti Tallinnas ja Riias küll moraalityks, kuid see tekitas siiski teatava kergendustunde. “Seda hinnati paremaks kui võimalikku Nõukogude Liidu-Briti-Prantsuse lepingut. Viimane oleks tähendanud sõda Saksamaale kahel rindel. Mõisteti, et Saksamaa sõjalise kokkuvarisemisega kaasneb Nõukogude Liidu ekspansioon Ida-Euroopas. Tallinnas oldi veendunud, et Baltikumi saatuse määrab lõppkokkuvõttes ära Saksa-Nõukogude sõda, mis toob kaasa Nõukogude Liidu kiire kokkuvarisemise.”

1. septembril 1939 algas Euroopa suur sõda.

Punaarmee hakkas koonduma Eesti ja Läti piiridele. Eesti kuulutas end neutraalseks. Eesti oli ainus Balti riik, kes jättis sõjalised abinõud oma neutraliteedi kaitseks tarvitusele võtmata ega kuulutanud välja osalist mobilisatsiooni, nagu Läti ja Leedu. Ilmjärv märgib: “Püüti teha nägu, nagu ei oleks midagi juhtunud.”

Ööl vastu 18. septembrist põgenes Tallinna sadamast Poola allveelaev “Orzel”. Nii lõppes interneerimine, mida Magnus Ilmjärv hindab ülipüüdlikkusena Saksamaa ees. Nüüd aga teatas Molotov, et Nõukogude valitsuse korraldusel alustab Nõukogude laevastik Poola allveelaeva otsinguid Tallinna lähemas ümbruses. Nõukogude laevastik asuski Kroonlinnast tee. Saadik August Rei esitas märgukirja, kus teatas, et Eesti juhtkond võtab rahuldusega teadmiseks Nõukogude Liidu tegevuse oma laevastiku julgeoleku kaitsmisel.

19. septembrist alates olid Eesti ühenduste ed välismaailmaga Nõukogude laevastiku kontrolli all. Selter sõitis 22. septembril valitsuse ülesandel Moskvasse. Valitsus ise tegeles usinalt Eesti välissaadikute ning välis- ja oma ajakirjanike desinformeerimisega, teatades, et N. Liit on vedanud oma Eesti piiridele koondatud väed minema ning Selteri Moskva-visiidi eesmärgiks on kaubanduslepingu sõlmimine. 28. septembril sõlmiti nn. baaside leping. Seda püüti Eesti valitsuse poolt näidata kui Tartu rahulepingu ja 1932. aastal sõlmitud mittekallaletungilepingu jätku. Kontaktivõtu tulemusena Saksamaaga selgus, et Berliin soovib Balti riikide alistumist ilma sõjalise vastupanuta. Suusõnaliselt andis Saksamaa lubadusi, et hoitakse Nõukogude Liitu tagasi Balti riike sovetiseerimast. Erinevalt seni ajalookirjanduses korratud väidetest, nagu oleks Eesti otsinud abi Soomelt ja Lätilt, tõestab Ilmjärv, et vastupidi, soomlased olid imestunud, et Eesti ei teinud ühtegi soovivihjet, taotlemaks Soomelt abi. Lätiga oli sama lugu – Riias oldi hämmastunud, et Selter, sõites kahel korral läbi Riia, ei pöödnud Läti välisministriga kontakti võtta. Ka Briti välisust ei informeeritud Moskva nõudmistest.

Mis edasi juhtus, on üldiselt teada. Eesti sai Nõukogude Soome-vastase sõja platsdarmiks. Raamatu viimastes osades käsitlevad Luule Rand ja Aivar Niglas baltisakslaste ümberasumist ning Nõukogude sõjaväebaasides paiknevate vägede ja Eesti elanike suhteid. Viimane, Aivar Niglase koostatud osa erineb oma laadilt koguteose muudest osadest, koosnedes valdavalt üksikjuhtumite kirjeldustest. Ent sellisena on ta raamatule täpne kontrapunkt. 24. veebruar-

ril peeti Eesti politsei poolt kinni restoranist “Gloria” arvet maksmata lahkuda pöödnud kaks Nõukogude mereväelast. Üks neist praalis – “varsti olete kõik kadunud” ja – politseinike kohta – “varsti pannakse need raisad seina äärde”. Jah, oli sünge aeg, millele järgnes midagi veel hoopis süngemat.

Kokkuvõttes väärrib raamat kindlasti oma autoreid, tegemist on uue tasemega Eesti saatuse seisukohalt olulise murdeaja uurimisel. Julgeksin arvata, et teos on taasiseseisvusaja üks olulisemaid ajaloo teaduslikke uurimusi. Oli ka aeg. Tänaseks oleme nii akadeemiliselt kui ka moraalselt saanud piisavalt tugevaks. Tuginedes uutele materjalidele, võime olla hoopis objektiivsemad ning ka enda vastu halastamatult ausamad kui varem. Raamatus on ühendatud kõrge uurimustase ning loetavus – asjad, mida ei ole kerge ühendada. Rohke pildimaterjal lisab tekstile värvi, lisades ilmutatud dokumendid aga sisu. Käsitus ei ole “koostatud”, vaid uuritud, tulemused on enamasti värsked. Eriti kiiduväärne on taustaosade orgaaniline liidendamine koguteosesse, mis raamib kogu käsitlust ja mille tavapärane puudumine Eesti ajalookirjanduses määratleb seda kohati kodu-uurimuslikuna.

Veel üheks raamatu ülimalt kiiduväärseks omaduseks on võrdlevanalüüsiva meetodi kasutamine. Võrdlevanalüüs on lihtne ja elegantne vaid lugeja silmades. Uuri ja peab selleks tegema aga higirotööd. Juba võrreldavate andmete leidmisega eri riikidest või nende võrreldavaks tegemisega on alati tükk tööd, enamasti tüütut. Kuid just võrdlevanalüüs võimaldab meil ennast hinnata kontekstis, näha, kus me oleme teistest edukamad, kus mitte. Koguteose eri autorite stiilid küll omavahel mõnevõrra erinevad, aga seda ei pruugi halvaks hinnata. Ilmjärv ja Salo on rohkem “faktiajaloolased”, Arumäe ja Tannberg pigem “lüpsavad” faktidest üldistusi.

Eesti avalikkus seostab Eesti 1930. aastate teise poole poliitilise joone ning selle eestvedajate kriitika valdavalt Magnus Ilmjärve ja ehk ka Martti Turtola nimega. Käesoleva raamatu autoritest annavad Pätsi-Laidoneri poliitika kriitikasse hoopis suurema kaalu Urmas Salo ja Toe Nõmme värsked ja tasakaalukad analüüsid. Salo ja Nõmm ei suru oma järeldusi peale, kuid hea harmooniatunnetusega kokku toimetatud monograafia muudab need kumulatiivseks nagu tankitõrjemürsu.

Jaak Valge